

О. В. Панькова,

кандидат соціологічних наук,

Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

РЕСУРСИ ОСОБИСТІСНОГО ТА СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СВІТЛІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ (РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА)

Постановка проблеми.

Українська нація, як і будь-яка інша, є динамічним соціальним організмом – цілісним і розділеним одночасно. Вона формувалася, безперестанно формується й змінюється в єдності й боротьбі протилежностей, шляхом актуалізації, посилення чи гармонізації іманентних протиріч, через вияви, загошення, розв'язання або «заморожування» штучно сконструйованих чи спровокованих суперечностей. На сьогодні Україна як незалежна держава переживає дуже складний період свого існування – вона опинилася в ситуації системних протиріч одночасно і зовнішнього, і внутрішнього характеру. Доленосні події 2013–2015 рр. стали поштовхом до мега-, макро-, мезо-, мікронебезпек. Пошук механізмів надання виважених відповідей на виклики сьогодення дозволять ці небезпеки мінімізувати і вийти на шлях визначеності, стабілізації, відновлення і поступового розвитку.

Надання відповідей на виклики внутрішнього характеру, що пов'язані з активізацією громадянської активності населення в її різних проявах, актуалізує ідею громадянськості як підґрунтя формування зрілого громадянського суспільства, успішності української громадянської нації. Громадянськість, як вищий ступінь громадянської зрілості особистості в *країнах розвиненої демократії*, є нормою і стандартом суспільно-політичного життя, механізмом інтеграції інтересів людини, суспільства і держави, підставою розбудови демократичної правової держави, зрілого громадянського суспільства, самодостатньої громадянської суб'єктності [1]. Саме громадянськість виступає потужним внутрішнім ресурсом і особистісного, і суспільного розвитку, поєднуючи індивідуальне з колективним заради спільного блага, тим внутрішнім підґрунтям прояву громадянського самовизначення, конструктивної громадянської самоорганізації, що дозволяє забезпечити стале, безпечне, комфортне майбутнє і людині, і державі?

Феномен громадянськості почали досліджувати ще з часів античності – Платон, Аристотель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, А. де Токвіль та ін. Практичну реалізацію ідея громадянськості отримала в епоху модерну, коли набули розвитку концепти «людини політичної» і європейська версія концепту «громадян-

ського суспільства». У семантичному полі «особистість–суспільство–держава» громадянськість моделюється як складноструктурований, багатофункціональний феномен у трьох ракурсах: антропологічному (громадянин), соціальному (громадянське суспільство), і політичному (демократична політична система).

Глибинні процеси суспільно-трансформаційних змін та особливості психосоціальної культури населення нашої країни багато в чому зумовили сформованість характеру суспільних відносин, вплинули на історичну долю країни і її громадян. Незавершена фрагментована демократизація українського суспільства і держави породила подвійну інституційну систему та подвійність масової самосвідомості. З одної сторони, «інституційна гіперповноцінність» (Є. Головаха, Н. Паніна) українського суспільства зросла зі згоди людей жити в такому інституційному просторі, де діють і старі і нові інституції, які забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність всіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституційності [4, с. 15]. З іншої – «психосоціальна інфляція» і структурна розмитість важливих сфер колективної психіки, спричинила патопсихологічний стан, в якому зокрема Україна, за даними моніторингу загальносистемних змін (Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко), перебуває з 2006 року [5].

Звідси походить існуюче протиріччя між соціальною потребою в зрілій громадянськості членів українського суспільства та реальним рівнем її розвитку. За таких умов суспільство, навіть прагнучи до стратегічних цілей, на практиці потрапляє в фазу розриву у своєму розвитку, коли його громадянський потенціал витісняється за межі впливу на прийняття суспільно-політичних рішень. Як наслідок – суспільна недовіра, розчарування і психологічна втома від політиканства трансформувалися в політичну пасивність, дистанціювання громадян, їх капсулювання в мікросередовищі сімейно-родинних, дружніх відносин, що містять досить високий рівень довіри, соціально-психологічної та моральної підтримки. Добре відомі незначні статистичні показники членства громадян в існуючих громадських об'єднаннях в Україні, які частково пояснюються давніми (пострадянськими) традиціями недовіри населення до будь-яких форм організації громадян-

ської активності. Перманентні спалахи громадянської активності супроводжуються в Україні довготривалим громадським затишшям. Такий сплеск О. Суший пропонує пояснити через феномен так званого «зсунутого залучення» (shifting involvements), який в українській науковій думці активно досліджує В. Степаненко. Поняттям «зсунутого залучення» в західній політичній думці позначають сучасні тенденції трансформації суспільної та громадської активності, а саме те, що політична та суспільно-громадська активність сучасних громадян є епізодичною ситуативною і зорієнтованою на певну конкретну проблему. Саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива можуть виступити каталізаторами розгортання кампанії, громадянського руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному чи місцевому рівнях [6]. Проте, якщо в умовах сучасних розвинених демократій зниження показників членства громадян у політичних партіях, профспілках чи традиційних добровільних об'єднаннях не є свідченням втрати здатності громадян до політичної мобілізації на національному чи місцевому рівнях у разі загрози суспільним інтересам, то спалахи громадянської активності саме у українців скоріше є наслідком «затребуваної безвиході».

Громадянська активність виступає структурно-змістовною якістю особистості, яка формується та розвивається на основі власних ціннісних орієнтацій, враховуючи цінності суспільства і правові норми й вимоги держави. Вона спрямовує діяльність, поведінку, відносини людини з соціальним середовищем та відображає характер інституціональної взаємодії з владою. Громадянська активність тісно переплітається із громадянською позицією, яка свідчить про ступінь зрілості людини, рівень її розвитку як громадянина, який усвідомлює своє місце і роль у процесі державотворення [7].

Результати всеукраїнських репрезентативних опитувань Інституту соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України¹ розкривають громадську думку населення України щодо характеру розвиненості громадянськості як потужного внутрішнього соціального ресурсу. Виходячи з того, що громадянська активність є похідною від самоусвідом-

лення та самоасоціювання людини в суспільному цілому, населення країни визначало можливості свого впливу на суспільні процеси. З цієї метою респондентів просили дати відповідь на питання: «*Чи задоволені Ви можливостями свого впливу на ту соціально-економічну і політичну ситуацію, в якій протікає Ваше життя?*».

В динаміці була отримана наступна картина. Так, якщо у грудні 2004 р. задоволених власним впливом на соціально-економічну і політичну ситуацію у своєму житті було 10,9%, у грудні 2014 р. – показник майже не змінюється і становить 10%. Проте протягом десяти років піки позитивних змін у настроях населення щодо опанування ситуацією спостерігалися у грудні 2004 р. (16,2%), у грудні 2007 р. (16,5%), у посткризовому 2010 р. (16,9%), у грудні 2013 р. (16%). Свого роду спади були характерні для постреволюційного 2005 р. (8,8%) – соціологи його називають роком руйнування сподівань, для 2008-2009 рр. (9,8% та 9,3%) – періоду світової фінансово-економічної кризи, і грудня 2014 р. – періоду військового конфлікту на Донбасі. Україна у постреволюційних ситуаціях, у ситуаціях глобальних криз різко втрачає соціально-економічну і політичну рівновагу, її економіка падає і стагнує, а якість життя населення і його здатність впливати на ситуацію різко знижується. Протягом останніх десяти років кількість незадоволених власним впливом на соціально-економічну і політичну ситуацію в країні залишається значною – в кількісному вимірі – це більше половини населення України (від 52 до 64,3%), що свідчить про нерозвиненість громадянськості в українському суспільстві. Лише у 2004 р. зафіксовано мінімальний показник – 46,5%, проте у грудні 2008 р. таких вже було 64,3%, що цілком природно для тієї ситуації, що склалася в світовій економіці. З грудня 2012 р. до грудня 2014 р. показник незадоволеності власним впливом на суспільні процеси зростає з 52 до 58%. Тих, кому було важко відповісти на питання налічувалося в динаміці від 26 до 36%, що є вкрай негативним показником соціально невизначеності. В регіональному розрізі найбільша кількість незадоволених впливом на соціально-економічну і політичну ситуацію, в якій протікає власне життя у постреволюційний період фіксується на Півдні (78%), найменше таких було на Заході України (51,7%).

¹Дослідження проводилися моніторинговими циклами, які відтворюють загальну картину та динаміку розгортання соціальної ситуації в Україні в дореволюційний і постреволюційний періоди (2011-2015 рр.). Загальна кількість опитаних – 2000 респондентів у 152 населених пунктах (з них 71 – міські, 81 – сільські) усіх регіонів України за винятком АР Крим та територій, не контрольованих українською владою в Донецькій і Луганській областях. Похибка вибірки становить 3,2%. Для аналізу регіональних особливостей використано умовний поділ України на такі макрорегіони: Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); Центральний (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ); Східний (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області); Південний (Миколаївська, Одеська, Херсонська області). Вибірка є репрезентативною для дорослого населення і цих макрорегіонів, і країни в цілому. Інформаційний ресурс: http://ispp.org.ua/bibl_6.htm.

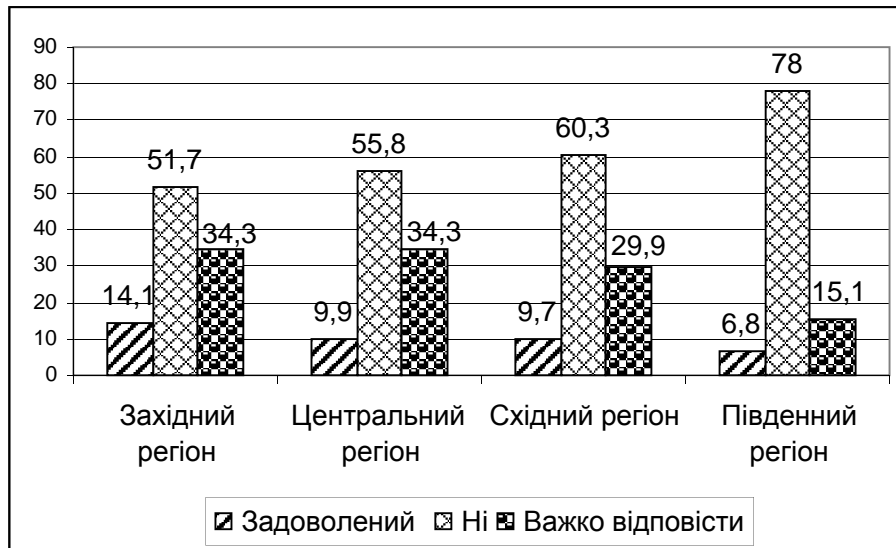

Рис. 1. Регіональний розподіл відповідей респондентів на питання: “Чи можете сказати особисто Ви, що справляєте вплив на соціально-економічну і політичну ситуацію, в якій протікає Ваше життя?”, грудень 2014 р.

Розглядаючи феномен активності людини в соціально-політичному і суспільному житті в цілому, варто зважати на природу громадянської залученості, що складається:

з впливу на діяльність соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об’єднання громадян; структурована та

інституціолізована політична позиція; система зовнішнього громадського контролю за владою);

з соціальних практик (суспільна, громадянська активність населення, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних об’єднань; поінформованість про суспільно-політичне життя);

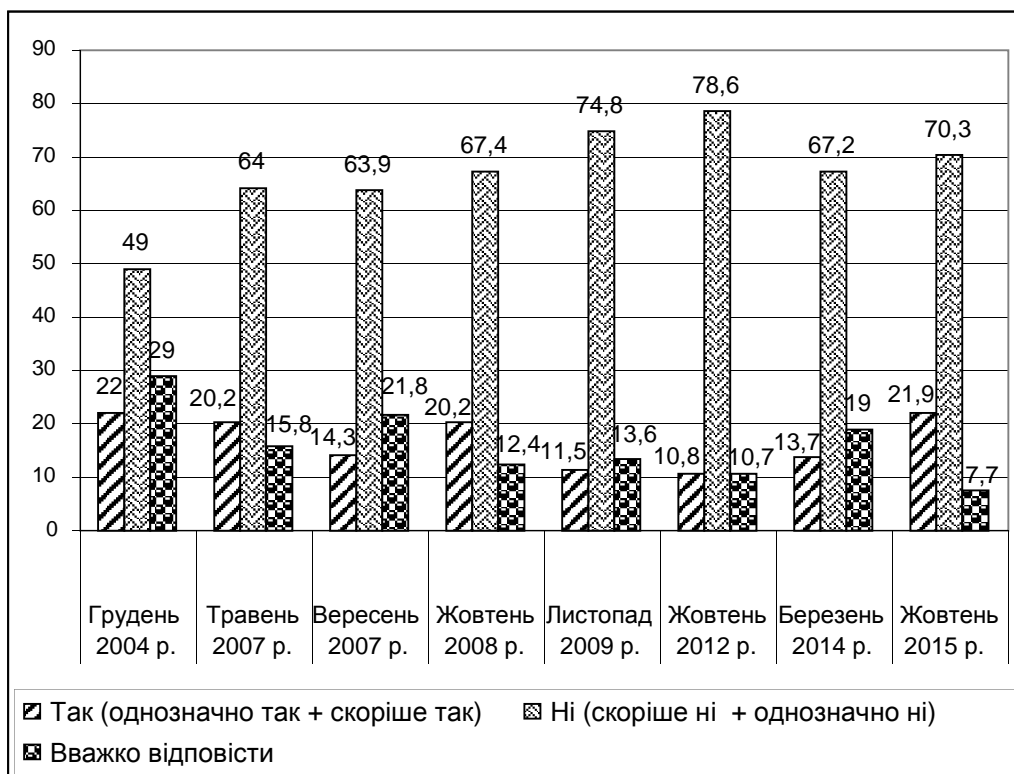

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання “Чи можете сказати особисто Ви, що справляєте вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо Вас?” (у %), в динаміці з 2004 до 2015 р.

з розвиненості *правової культури* та вміння використовувати правозахисну та судову систему в інтересах населення; залученості до діяльності незалежних правозахисних недержавних організацій; у лобюванні суспільно значимих ініціатив);

з суспільних *цінностей та чеснот* (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів, самоповага, відповідальність, громадська солідарність та взаємодопомога) [7].

Ступінь розвиненості громадянських ресурсів суспільства визначається через показники громадської залученості – активної (чи пасивної) позиції людини щодо її впливу на суспільні процеси.

В динаміці спостерігається доволі неоднозначна картина. Так, переважна більшість громадян країни вважають, що вони особисто не справляють вплив на суспільні процеси. Динаміка самооцінок опитаних підтверджує той факт, що людей з такою позицією в країні – не зменшується. Таких в 2004 р. було 49%, у 2008 р. – 67,4, у 2012 р. – 78,6, у 2014 р. – 67,2, у 2015 р. – 70,3%. Однак, привертає увагу тенденція до зниження кількості тих, кому важко визначитися щодо власного впливу на суспільні процеси, які відбуваються в суспільстві. Ця тенденція чітко простежується з 2004 по 2012 р. Після падіння режиму В. Януковича й, припускаємо, під впливом подальшого розгортання вкрай драматичних для Української держави й суспільства подій, у 2014 р. було зафіксовано збільшення майже вдвічі кількості тих, хто має сумніви щодо можливостей власного впливу на процеси, що відбуваються навколо (з 10 до 19%). Однак, вже протягом наступного 2015 р., кількість тих, хто сумнівається щодо власного впливу на суспільні процеси знов суттєво зменшується – до 7,7%.

Якщо подивитись на ту частину громадян, які вважають себе такими, що впливають на суспільно-політичні процеси, можемо побачити, що їх максимальна кількість за всі роки проведення наших спостережень становила орієнтовно п'яту частину опитаних. У 2004 р. таких було 22%, у 2007 р. – 20,2, у 2015 р. – 21,9%. В інші роки активно налаштованих громадян було вдвічі менше: у 2009 р – 11,5%, у 2012 р. – 10,8, й навіть у 2014 р. – 13,7%. Це свідчить про мінливість нестійкості стану соціального самопочуття населення, неусталеність власного позиціонування людини в суспільно-політичному просторі, про нестабільність зовнішніх суспільних умов, в яких протікає життя громадян. Виявлені тенденції мають суперечливу природу, бо, за спостереженнями українських соціологів, розгортаються на фоні розвитку синдромів вербальної громадянськості (Є. Головаха), громадянської депривації (М. Шульга), які виступають ознакою сучасних суспільних процесів. Ці процеси розвиваються і закріплюються в українському громадянському суспільстві як на

рівні суспільної свідомості, так і на поведінковому рівні.

Громадянськість, проявляючись на рівні індивідуальної поведінки, опосередковується соціокультурними чинниками. Діяльність, поведінка, участь – це прояви, якісні характеристики зовнішнього (поведінкового) рівня громадянської активності, натомість внутрішній рівень громадянської активності складають інтереси, мотиви, потреби, настанови, переконання, цінності тощо. Цей інтегративний комплекс якостей особистості виступає мірою її самореалізації як громадянина, визначаючи її соціальну спрямованість. Саме тому феномен нерозвиненої громадянськості має негативні наслідки не тільки для життя людини, а й для життя регіону та країни в цілому. Власне, в регіональному розрізі ми стикаємося з феноменом, коли поведінкові прояви громадської активності населення різних регіонів країни, в умовах несформованості єдиного соціокультурного ціннісно-нормативного простору несуть загрозу її територіальній цілісності, адже ціннісні орієнтації формуються в певних суспільних соціальних, соціально-психологічних умовах, конкретних ситуаціях, які детермінують поведінку людини, задають їй певний «горизонт бачення». Адже у березні 2014 р. в Південно-Східних регіонах кількісні показники нерозвиненої громадянськості сягали від 78 до 82%, у жовтні 2015 р. зафіксовано пік цього показника – 85,1%. Це – дуже тривожний факт з точки зору посилення загроз національній безпеці, зміцнення сприятливого середовища для усіляких маніпуляцій в ситуаціях невизначеності. З іншого боку така картина – цілком природне явище як реакція на ситуацію колективної травмованості, яка спіткає людину в її зовнішньому та внутрішньому середовищі. В Центральному і Західному регіонах України, які не зазнали масових впливів і руйнувань від воєнного конфлікту на сході країни, людина відчуває себе більш дієздатною, більш усвідомленою, більш зорієнтованою в суспільно-політичному просторі.

Для того, щоб з'ясувати чинники, які призводять до такої ситуації, респондентам надавалася можливість відповісти на питання анкети: *“Якщо Ви вважаєте, що не справляєте впливу на суспільні процеси, то чому?”*. Отже, основними перешкодами до особистісного впливу на суспільно-політичні процеси виступають:

- відсутність реальних механізмів для цього;
- відповідна компетентність (такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється);
- відсутність зовнішнього запиту, як з боку української держави, так і з боку української спільноти (це нікому не потрібно);
- відсутність внутрішнього запиту (я сам не відчуваю в цьому потреби) (рис. 3).

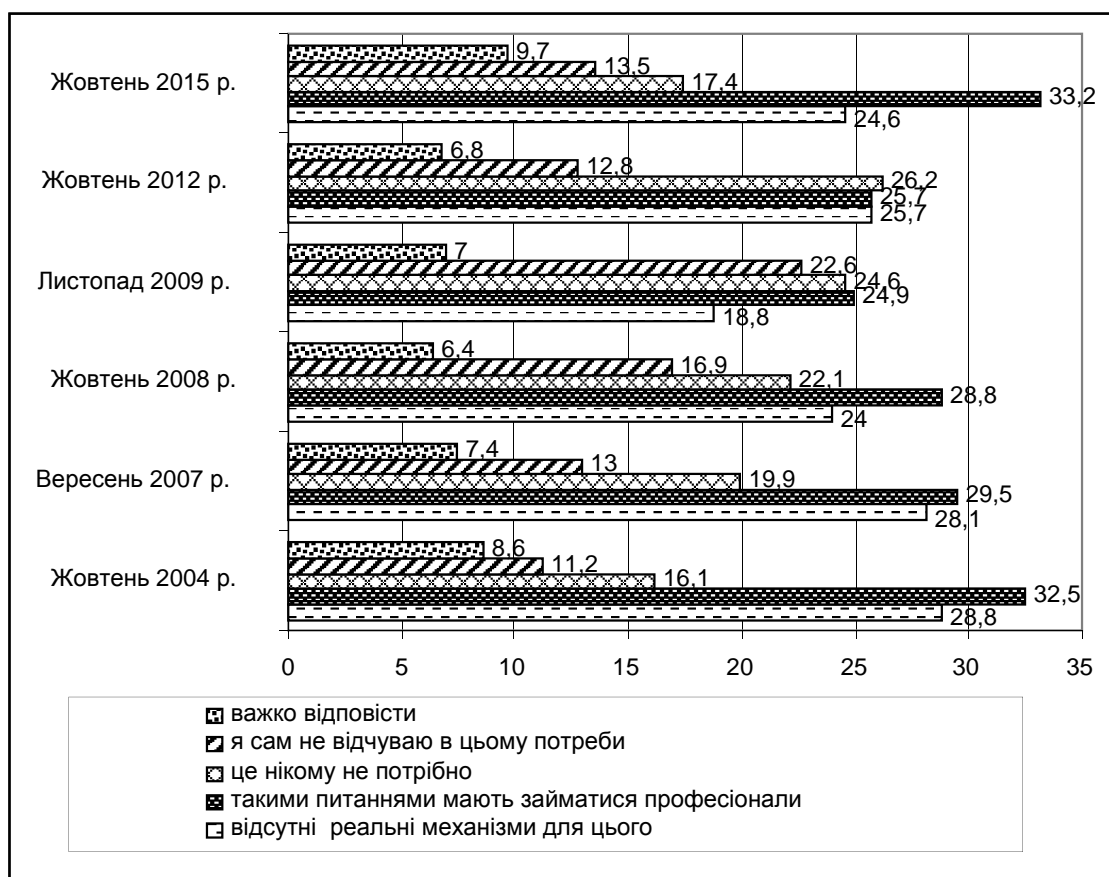

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви вважаєте, що не справляєте впливу на суспільні процеси, то чому?” (у % до кількості респондентів, які дали негативну відповідь на попереднє запитання), в динаміці з 2004 до 2015 р.

Так, у 2009 р. фіксувалося значне зростання показників незатребуваності власної громадської ініціативності переважно через те, що це не треба нікому, і мені також. Однак, нагадаємо, що це – період розгортання світової фінансово-економічної кризи, що в українських реаліях був поєднаний з великим суспільним розчаруванням помаранчевою командою. У 2012 р. показник соціальної апатії зростає (з 24,6 до 26,2%), поряд з цим зростає і запит на реальні механізми для цього (з 18,8 до 25,7%); на професіоналів, які знаються на цьому (з 24,9 до 25,7%); на усвідомлення власної ролі в суспільному житті (з 22,6 до 12,8%). Натомість у 2015 р. запит громадян на професіоналів, здатних врегулювати ситуацію в країні в інтересах більшості населення різко зростає – до 33,2%, знизився показник позиції «це нікому не потрібно» до 17,4%, і тих, хто не визначився з відповіддю (9,7%).

В регіональному розрізі спостерігаємо таку картину: потребу в реальних механізмах громадської залученості у 2012 р. найбільшою мірою відчували мешканці Західного регіону – 36,2%, у 2015 р. таких стало менше – 30,7% натомість таку потребу в Південно-Східних регіонах у 2012 р. відчували лише 18,2-18,5%, у 2015 р. Ця потреба для населення Півдня суттєво зростає до 21,9%, тоді як на

Сході фіксується зворотна тенденція – показник знизився з 18,2 до 14,9%. Максимально високі показники апатії, відчуття того, що нікому не потрібний особистісний вплив на суспільно-політичні процеси у 2012 р. фіксувалися в оцінках респондентів Східного та Південного регіонів (29,5-30,2%), у 2015 р. відбулося суттєве зниження кількості прихильників цієї позиції – до 19 і 21,1% відповідно.

Сподівання на професіоналів і фахівців у 2015 р., порівняно з 2012 р. різко зростають. Більш ніж на 20% фіксуються розбіжності у відповідях опитаних різних регіонів. Найзначніші зміни відбулися в оцінках опитаних Західних регіонів – авангарду докорінних змін в країні в цілому протягом 2013-2014 рр. Тут запит на професіоналів різко піднявся – з 24,6% у 2012 р. до 43,8% у 2015 р. Також високі показники потреби у професіоналах висловили респонденти Півдня (у 2015 р. – 33,3%; у 2012 р. було 21%) та Сходу (відповідно 32,1 та 29,9%). Четверть опитаних на Сході не відчувають потреби у власному впливі на суспільні процеси, що відбуваються в країні – показник зріс з 14,8 до 19,4% у 2015 р. натомість для респондентів Півдня навпаки, показник відчуження знизився – з 21% у 2012 р. до 13,2% у 2015 р.

У віковому розрізі достатньо висока усвідомленість щодо власного впливу на суспільно-політичні процеси була виражена у 2012 р. у респондентів середнього віку – 27,4% засвідчували, що їм не вистачає реальних механізмів для здійснення впливу, в цій же віковій групі був мінімальний показник особистого відчуження (12,5%). У 2015 р. – значну потребу в реальних механізмах впливу на ситуацію висловила молодь від 18 до 29 років (31,5%). В цій віковій групі зафіксований мінімальний показник запиту на професіоналів (27,3%). Несподівано було виявлено ознаки демотивації особистісної громадської залученості серед молоді і респондентів середнього віку (14,5 та 14,4% відповідно), показники якої виявилася вищими, порівняно з оцінками респондентів старшого віку (12,0%). Позицію «нікому це не потрібно» найбільшою мірою підтримують респонденти старшого віку (22,8%), в найменшій – ті, кому від 30 до 55 років (13,5%). Чим вищий рівень освіти, тим більша частка респондентів наголошує саме на відсутності реальних механізмів впливу. Чим нижче рівень освіти, тим більша частка респондентів, які виправдовують власну інертність відсутністю внутрішнього запиту. Така закономір-

ність спостерігається протягом усіх років спостереження.

Отже, що спричинює розрив між реальною політичною поведінкою та сприйняттям громадянами власної здатності й обов'язку діяти?

У межах нашого дослідження респондентам була надана можливість погодитися чи спростувати наступні судження:

- я досить добре уявляю, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах;
- такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади;
- люди повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах;
- я знаю, що робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми.

За оцінками респондентів, в динаміці з 2008 до 2015 р. показник незрозумілості і невизначеності щодо ситуації в політиці з боку населення знижується з 49 до 44%. Одночасно за цей період зростає кількість тих, хто згоден з тим, досить добре уявляє, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах – з 35,9 до 39,4%.

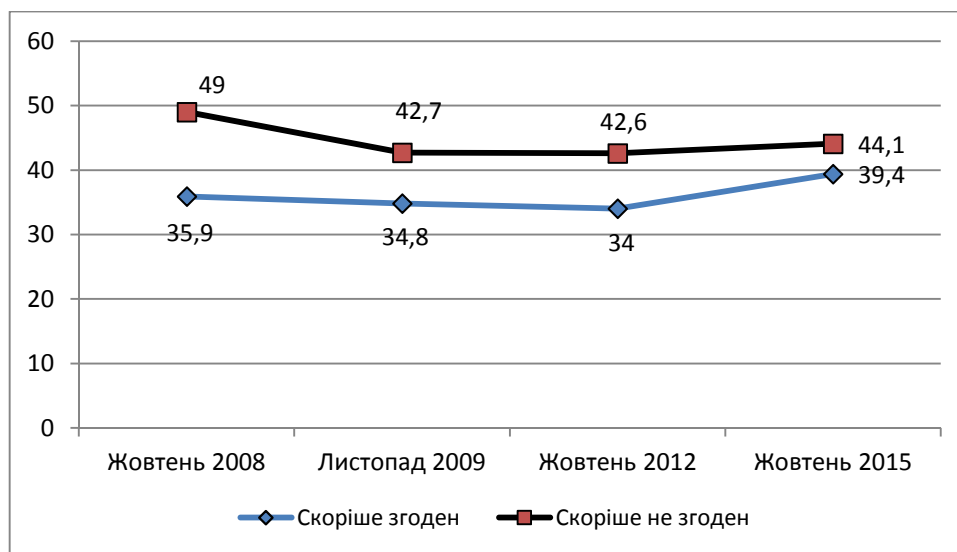

Рис. 4. Розподіл відповідей респондентів на питання: “Чи згодні Ви з судженням: Я досить добре уявляю, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах?”, в динаміці з 2008 до 2015 р.

Протягом останнього періоду дослідження – 2012-2015 рр. – спостерігається збільшення з 34 до 39,4% показника тих, хто з цим згоден, хоча незначною мірою збільшується і показник тих, хто визнав, що не розуміється на ситуації в поточних державних справах (з 42,6 до 44,1%). Майже половина опитаних – 44,1% у 2015 р. не погоджувалася з судженням про те, що вони досить добре уявляють, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах. Їх кількість більше тих, хто навпаки, вважає, що розбирається в поточних державних справах (39,4%).

Спостерігається незначне зниження кількості тих, кому зрозуміло щодо того, що нині відбувається в суспільно-політичному житті. Найбільша впевненість в розумінні ситуації в політиці і державних справах спостерігається серед респондентів Західного (37,67%) та Східного (36%) регіонів. Тих, кому важко чітко уявити про дійсний стан справ більш за все було на Півдні – 52,2%, менше – на Сході (39,8%). Респонденти, яким важко було визначитися з відповіддю зосереджені переважно у Центральних областях країни (28,4%), їх більше серед старшого покоління (24,4%).

У 2015 р. з таким судженням найбільшою мірою погодилися респонденти Півдня (45,5%), в динаміці порівняно з 2012 р. оцінки зросли майже на 15%. Проте половина опитаних в Східному регіоні (49,2%) визнала, що не розуміє того, що дійсно відбувається в політиці. У 2012 р. тут такої думки дотримувалися 39,8%. Складається враження, що протягом 2012 і 2015 рр. думки респондентів Сходу і Заходу країни так би мовити, помінялися місцями. Значно зросла кількість тих, хто погано орієнтується в поточних державних справах серед респондентів Центрального регіону – показник зріс з 31,2% до 38,9%, одночасно поменшало тих, кому важко відповісти на питання (з 28,4 до 18,8%). Серед респондентів старшого покоління найбільше тих, хто вважає що розбирається в ситуації – 40,9%, така сама кількість респондентів похилого віку дотримується протилежної думки. Найбільше таких, що визнали себе такими, що не розуміють що саме відбувається в політиці і державних справах, серед молоді від 18 до 29 років (47,9%). Чим вищим є освітній рівень респондентів, тим частіше вони стверджували, що розбираються в поточних державних справах (52%) на противагу відповідям респондентів з неповною вищою освітою (30,7%) (рис. 5).

Переважає більшість населення країни погоджується з тим, що *люди повинні більше брати*

участь у політичному житті та поточних державних справах, їх кількість зростає, проте в динаміці – оцінки нестабільні, коливаються в діапазоні від 52,9 до 62,4%. Максимально високий показник зафіксовано у 2015 р. як факт пробудження самосвідомості громадян країни. Кількість тих, хто не згоден – перманентно змінюється у межах від 14,3 до 20,6%. Така динаміка негативних відповідей з 2012 до 2015 р. має тенденцію до зростання – мабуть через те, що не виправдалися ті сподівання, на які очікували люди після революції Гідності і побачили негативні наслідки радикальної активності. У 2012 р. максимальна більшість тих, хто погоджується з курсом на посилення громадянської залученості, на розвиток громадянськості – на Заході та в Центрі (65,3 та 64,7% відповідно), менше таких – на Сході (45%).

У 2015 р. тих, хто погоджується з тим, що люди повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах стало значно більше – передусім – у Західних областях країни (80,1%), в Центральних (68,8%), у Південних (61,7%) і лише на Сході країни спостерігаємо зворотну динаміку – кількість прихильників такої думки зменшилася з 45% до 41,1%, що пояснюється тією атмосферою, в якій відбувається життя населення цього регіону.

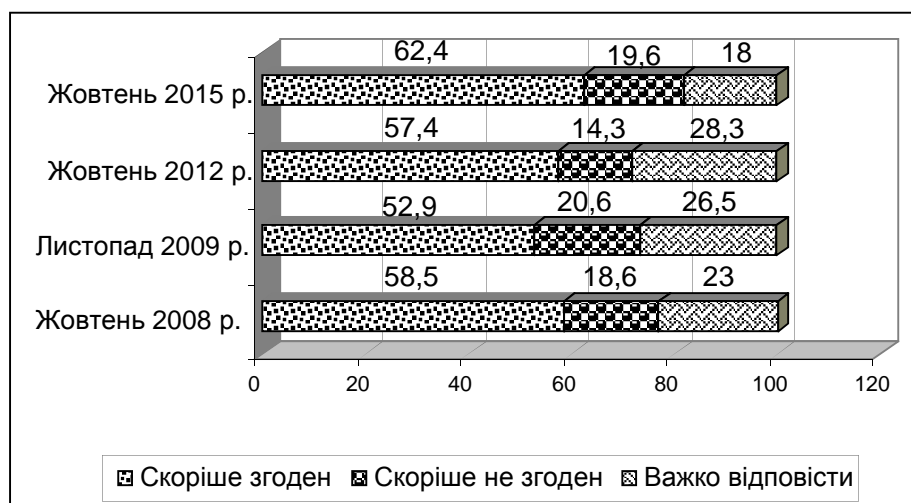

Рис. 5. Розподіл відповідей на питання: *“Чи згодні Ви з судженням: Люди повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах?”* (у %), в динаміці з 2008 до 2015 р.

Оцінки бажаних уявлень щодо участі людей у політичному житті та поточних державних справах у 2015 р. серед респондентів середнього віку (66,8%), серед чоловіків (65%) і респондентів з повною середньою освітою (66,9%) – найбільш високі. Цікаво, що у 2012 р. максимальна кількість стверджувальних відповідей фіксувалася серед респондентів з вищою освітою, тоді як у 2015 р. – це респонденти з повною середньою освітою (їх кількість зростає до 66,9%), мабуть, для них ті події, що від-

буваються в країні стають певним чином ресурсним майданчиком для зміни власного життя, натомість відповідні показники у опитаних з повною вищою освітою – знизилися з 65,0 до 62%. Люди по-різному сприймають ситуацію, по-різному вбачають наслідки від активних громадських дій для власного життя (рис. 6).

Кількість тих, хто знає, що робити, аби їх голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми в динаміці з 2008 до 2012 р. залишалася

незначною (14-15,7%), у 2015 р. фіксується зростання показника до 21,3%. Результати нашого дослідження з цього питання фіксують позитивну динаміку – різко знизилася кількість респондентів, яким важко визначитися з відповіддю – у 2015 р. їх стало

26,4% – це мінімальний показник в динаміці з 2008 до 2015 р. Хоча до 2012 р. проявлялася тенденція значного зростання тих, кому важко визначитися щодо своїх громадянських прав (піковий показник – у 2012 р. – 35,5%).

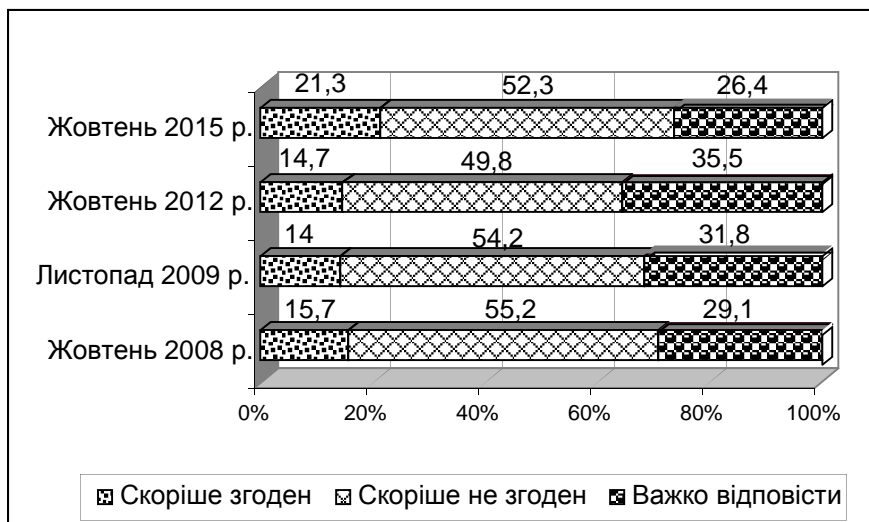

Рис. 6. Розподіл відповідей на питання: “Чи згодні Ви з судженням: Я знаю, що робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми?” (у %), в динаміці з 2008 до 2015 р.

У 2015 р. найбільша кількість тих, хто знає, розуміється на тому, що робити, аби його голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми – на Заході (31,2%) та в Центрі (21,5%), серед респондентів середнього віку (25,4%), чоловіків (26,5%) та респондентів з повною вищою освітою (32,9%). Найменша кількість тих, хто розділяє таку думку – на Півдні та на Сході (12 та 16,9% відповідно), проте і в цих двох регіонах кількість тих, хто вважає, що може реалізувати свої громадянські права збільшилася, порівняно з 2012 р. – в південних областях – на 2%, в східних – на 5%.

Кількісні показники незгоди з тим, що з думками людини рахуються, коли йдеться про важливі державні проблеми, вказують на нереалізованість і неспроможність громадян скористатися своїми конституційно встановленими громадянськими правами. У 2015 р. ми спостерігаємо значні регіональні розбіжності щодо реалізованості громадських прав населенням країни – про значне ущемлення прав говорять показники оцінок респондентів Півдня і Сходу країни – тут у 2015 р., порівняно з 2012 р. показники громадянської ущемленості зросли у межах 10%(!), навіть у Центрі – на 1,5%. На Заході – навпаки, показник знизився на 7%. Тобто, населення Заходу України відчувається набагато комфортніше в умовах, що склалися, на відміну від населення інших регіонів країни. Проте об’єднує усю країну значне зростання громадянської самовизначеності. У 2015 р. майже на 10% стало менше тих, кому важко відповісти на питання. Особливі відмінності

зафіксовані на Сході і Півдні – тут показники невідзначеності знизилися у 1,5-2 рази, незначною мірою – в Центрі. Також найбільша кількість тих респондентів, які визнають ущемлення їх громадянських прав зосереджується серед таких соціальних груп населення, як жінки (54,8%), молодь (54,6%), люди похилого віку (55,3%), респонденти з неповною середньою освітою (65,7%) (рис. 7).

Результати наших досліджень показують, що в динаміці зростала кількість тих, хто погоджувався з тим, що не має можливості впливати на дії влади – з 60,8% у 2008 р. до 65,3% – 2012 р., у 2015 р. спостерігається незначне зниження цього показника до 64,9% (рис. 8).

Проте цей факт свідчить про гальмування процесів становлення громадянськості в українському суспільстві самою системою сформованих на сьогодні суспільних відносин, яка характеризується протирічливістю і несумісністю інтересів влади і народу. Маємо феномен співіснування в одному просторі одночасно двох світів – світу влади і світу громадян, які функціонують в межах однієї державної системи, проте заходяться в зовсім різних вимірах життя – за усіма параметрами. Тих, хто не погоджується з тим, що не має можливості впливати на дії влади – незначна кількість – до чверті населення: у 2008 р. таких було 25,3% опитаних, у 2015 р. – 24,6%, кількісні показники цих двох замірів – майже співпали, проте протягом 7 років пік затребування на соціальне волевиявлення на вербальному рівні зафіксовано у 2012 р. – 19,1%.

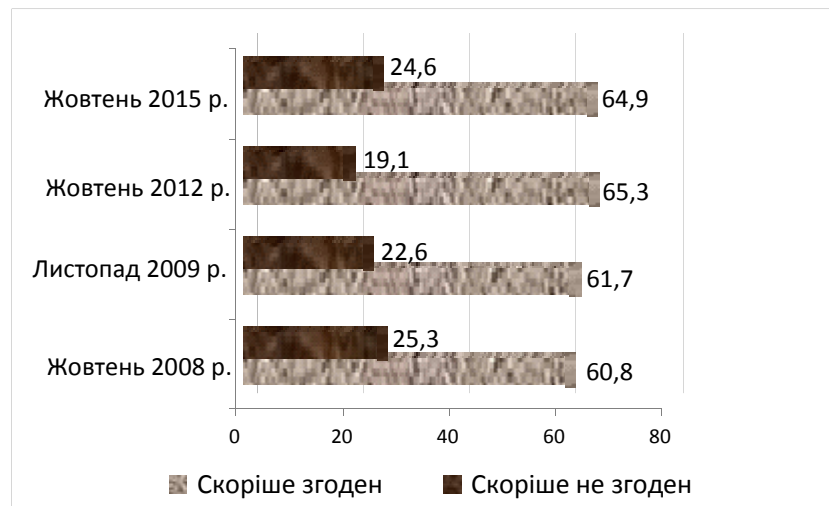

Рис. 7. Розподіл відповідей на питання: “Чи згодні Ви з судженням: Такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади?” (у %), в динаміці з 2008 до 2015 р.

В регіональному розрізі в динаміці з 2012 до 2015 р. виявлена наступна картина. Ще у 2012 р. в Південному регіоні була найбільша кількість людей, які вважали, що «такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади» – 73%. У 2015 р. тут людей з такою думкою поменшало – їх стало 67,9%. Привертає увагу факт такого ж високого показника в оцінках респондентів Західного регіону у 2012 р. (72,7%). У 2015 р. їх значно поменшало і стало 56,1%. Більше чверті проактивної частини населення (21,5-29,5%) дотримуються протилежної думки, проте в усіх без винятку регіонах спостерігається позитивна динаміка щодо цього питання, особливо серед населення Західного регіону. Тут у 2012 р. було лише 17,6% тих, хто висловлював проактивну

позицію, у 2015 р. їх стало вже 29,5%. Чверть населення Сходу – 24,5% – такої ж думки. У 2012 р. максимально високі показники проактивності фіксувалися саме в східних областях країни. У тому ж 2012 р. було зафіксовано тенденцію – чим молодшим є вік респондентів, тим більшою мірою виражена впевненість в своїх силах впливати на дії влади. У 2015 р. до проактивної позиції молодого покоління долучилися респонденти середнього віку – від 30 до 55 років (28%). Проте соціальна неспроможність громадян залишається високою і концентрується переважно серед респондентів похилого віку (70%), серед жінок (67%), серед респондентів з неповною середньою освітою (74,5%).

Рис. 8. Оцінки тих респондентів, які погодилися з судженням: “Такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади”(у % до опитаних), в динаміці з 2008 до 2015 р.

Дані моніторингових досліджень УІСД/ЦСМ, що проводяться за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» під керівництвом О. Балакіревої [8] дозволили нам виявити зони (ядра) локалізації міцних со-

ціальних зв'язків, на які громадяни країни розраховують при вирішенні життєвих проблем та самозахисту. Це важливо виявити для визначення сегментів накопичення особистісних і громадянських ресурсів в системі міжособистісної та міжгрупової взаємодії, що впливає на потенційний розвиток громадянськості в українському суспільстві на макрота мезорівнях (рис.9).

Для громадян України в цілому ядром міцних і сильних соціальних зв'язків, які дозволяють людині встояти і витримати життєві і суспільні негаразди, виступають три основні сегменти, це:

- 1 – родинні стосунки,
- 2 – знайомства між людьми,
- 3 – стосунки з колегами по роботі.

Меншою мірою громадяни України в складних життєвих обставинах розраховують на ресурси підтримки через сусідські відносини, через стосунки, що виникають в громадських та політичних організаціях, в територіальних громадах; в етнічних і національних об'єднаннях. Проте були виявлені розбіжності в оцінках респондентів залежно від регіону проживання. Так, для мешканців Західних областей України пріоритетність сегментів сильних зв'язків зберігається, проте актуалізованими є сусідські стосунки і стосунки в релігійних організаціях. Для Півдня і Центру більшою мірою, ніж в інших регіонах країни розвинені відносини в межах територіальних громад, на Донбасі – найкраще сприяють вирішенню життєвих проблем та захисту громадянина передусім сімейні стосунки та відносини в трудових колективах. Високі показники розвиненості відносин в громадських об'єднаннях, політичних організаціях спостерігаються передусім в м. Києві, на Донбасі, на Півночі.

Висновки. Отже, результати досліджень показують, що громадянська активність і особистісний вплив громадян країни на суспільно-політичні процеси знаходять реалізацію через

а) затребування законодавчо гарантованих прав і свобод, обов'язків перед державою;

б) здійснення громадянами суспільних функцій у тих сферах громадського життя, які відповідають їхнім соціальним інтересам;

в) процес самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій через формування громадських інституцій і участі в їх роботі.

Однак, за відсутності практичного досвіду життя в умовах практичної демократії – однієї з ключових умов ступеню розвитку громадянського суспільства в певний відрізок часу, «ступінь» громадянськості як життєвої позиції, інтегральної характеристики та якісної ознаки особистості визначатиметься тим, наскільки ця особистість буде здатна вписатися в соціально-політичні відносини та спри-

яти розвитку і зміцненню суспільного устрою [9]. Для цього їй потрібні реальні знання про реальні механізми і реальні процедури, що власне дасть їй усвідомлення своєї громадянської суб'єктності як здатності до перетворення. Це, в свою чергу, і буде ознаками сформованої особистості громадянина, яка поєднає в собі розвинені особистісні, і громадянські ресурси. Така особистість здатна:

– розуміти свої права і свободи, вміти їх захищати, поважати права і свободи інших громадян;

– відчувати особисту відповідальність за свій вибір і свою поведінку, усвідомлювати необхідні юридичні та моральні зобов'язання перед суспільством і державою;

– мати дієве і критичне ставлення до соціальної дійсності на основі вільного особистого вибору, моральних переконань і спонукань, ідеалів рівноправності громадян і суверенітету народу по відношенню до влади;

– розвивати формат конструктивного діалогу з владою, з громадськістю, з іншими суб'єктами суспільної взаємодії;

– усвідомлювати свою громадянську ідентичність – приналежність до країни, до суспільства і держави, активно включатися у відповідне правове, соціально-економічне, суспільно-політичне, соціокультурне середовище;

– брати на себе відповідальність за власне майбутнє, за майбутнє країни, за майбутнє людської спільноти.

Громадянська активність населення країни має спрямовуватися в конструктивному руслі – задля реального залучення громадян до вироблення та реалізації державної політики в основних сферах життєдіяльності суспільства. В цьому сенсі необхідно:

- формування системи громадських інституцій, спроможних до постійного громадського контролю та встановлення рівноправних відносин з державними структурами.

- встановлення конструктивного суспільного діалогу і плідної співпраці між громадськими інституціями, державною владою, територіальними громадами і спільнотами;

- збереження і примноження потенціалу співпраці, закладеного у часи випробувань, вироблення консолідованого бачення майбутнього та вироблення єдиної стратегії перетворень заради перспектив України як суверенної, правової, демократичної держави;

- формування міцного підґрунтя для взаємної відповідальності громадян перед державою і держави перед своїми громадянами заради стабілізації, відновлення і безпечного розвитку Української держави, її регіонів, громадянського суспільства і людини.

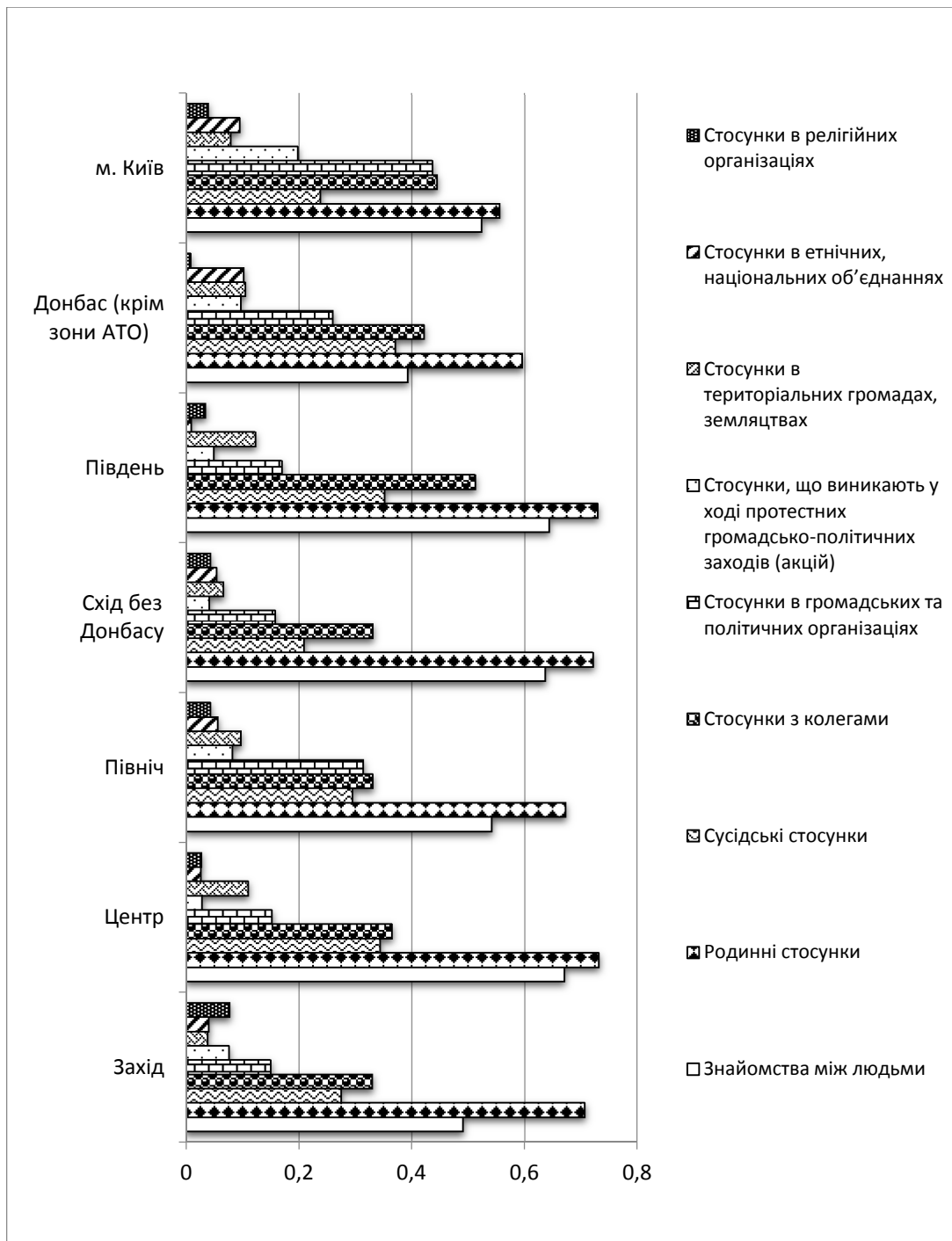

Рис. 9. Регіональний розподіл відповідей на питання: «Які, на Ваш погляд, соціальні зв'язки (стосунки) найкраще сприяють вирішенню життєвих проблем та захисту громадянина?», листопад 2015 р., % до опитаних

Література

1. Суший О. Цінності та пріоритети громадянської освіти в Україні: «Думай глобально, дій локально!» / Олена Суший // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 5-6 (79-80). – С.208-221. 2. Полухин О.Н. Идея, опыт и идеал-гражданственности: Философский проект / О.Н. По-

лухин. – М.: Муницип. мир, 2003. – 363 с. 3. Вейсова В.Э. Гражданственность как социокультурное качество личности: содержание, противоречия и трудности формирования в современной Украине / В.Э. Вейсова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – 2013. – Т. 24 (65). – №3. – С. 68-79.

4. Головаха Е. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Е. Головаха, Н. Панина // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 6. – С. 8-21. 5. Афонін Е.А. Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні / Е.А. Афонін, О.В. Суший, Л.М. Усаченко // Український соціум. – 2011. – №4. – С. 7-30. 6. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №2. – С. 24-41. 7. Остапенко М. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства [Електронний ресурс] / М. Остапенко. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26831/14-Ostapenko.pdf?sequence=1>. 8. Балакірева О.М. Соціокультурні виміри модернізації економіки України / О. Балакірева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2016/02/Sociocultural-dimensions-of-economic-modernization_final_15.02.pdf. 9. Никифоров Ю.Н. О понятии «гражданственность» / Ю.Н. Никифоров, А.Н. Скалина // Известия Алтайского государственного университета. – 2007. – № 4-3(56). – С. 248-252.

Панькова О. В. Ресурси особистісного та суспільного розвитку українського суспільства в світлі громадської думки (регіональна специфіка)

У статті на основі концепції громадянськості розглянуто динаміку та регіональні особливості ресурсів особистісного та суспільного розвитку населення України. Проаналізовано дані загальнонаціональних соціологічних досліджень ІСПП НАПН України. Визначено напрямки реалізації громадянської активності населення, особливості громадянсько активної особистості, передумови, необхідні

для реального залучення громадян до вироблення та реалізації державної політики.

Ключові слова: громадянськість, громадянська активність, ресурси особистісного та суспільного розвитку, регіональні особливості.

Панькова О. В. Ресурси личностного и общественного развития украинского общества в свете общественного мнения (региональная специфика)

В статье на основе концепции гражданственности рассмотрены динамика и региональные особенности ресурсов личностного и общественного развития населения Украины. Проанализированы данные общенациональных социологических исследований ИСПП НАПН Украины. Определены направления реализации гражданской активности населения, особенности граждански активной личности, предпосылки, необходимые для реального вовлечения граждан в разработку и реализацию государственной политики.

Ключевые слова: гражданственность, гражданская активность, ресурсы личностного и общественного развития, региональные особенности.

Pankova O. Resources of personal and social development of the Ukrainian society in the light of public opinion (regional specificity)

In the article the dynamics and regional features of personal resources and social development of Ukraine's population are discussed on the basis of the concept of civicizm. The data of nation wide sociological research of ISPP NAPS Ukraine are analyzed. The directions of realization of the civil activity of the population, the features of the civil active person, the preconditions necessary for real citizen engagement in the development and implementation of public policy are identified.

Keywords: civicizm, civicengagement, resources of personal and social development, regional features.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2016

Прийнято до друку 22.06.2016